

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Inger Schoonderbeek Hansen:

Åbydialekt i 1890'erne

– om Danmarks første sociolingvist, Anker Jensen

Min kollega Torben Arboe og jeg er ved at lægge sidste hånd på en artikel om århusiansk. Den forsøger at besvare spørgsmål som fx: hvad er kendetegnende for århusiansk? Hvem taler århusiansk? Artiklen udkommer i en populærvidenskabelig bog i serien *Fra bjerget til byen*, hvor ansatte ved institutter under Det Humanistiske Fakultet (Aarhus Universitet), i vores tilfælde Nordisk Institut, ud fra deres forskningsfelt fortæller om Århus og omegn.¹

Her på Peter Skautrup Centret modtager vi regelmæssigt spørgsmål om århusiansk – naturligt nok i betragtning af at Århus har været hjemsted for centret gennem 75 år. Ikke desto mindre har vi gang på gang måttet melde pas, for vi har aldrig beskæftiget os indgående med (købstadssproget) århusiansk – før nu!

Beskrivelser af århusiansk

Der findes kun en håndfuld kilder der *detaljeret* beskriver det sprog der tales (eller taltes) i Danmarks næststørste by. Det er (i kronologisk rækkefølge) Niels Åge Nielsens artikel “Dialekt, jargon og vulgærsprog i Århus” (*16 århusrids* (1953) s. 225 ff.), Ella Jensens artikel “Om Sproget i Århus 1900-1910” (*Dialektstudier* 2 (1967) s. 197 ff.) og Bent Jul Nielsens artikel “Talesprogvariationen i Århus – en sociolingvistisk redegørelse og en sammenligning med sproget i Odder” (*Danske folkemål* 40 (1998) s. 51 ff.). I de senere år er der

¹ Se mere: <http://www.humaniora.au.dk/forskning/formidling/bjergtilby> eller Aarhus Universitetsforlag, <http://www.unipress.dk>

foretaget flere sociolingvistiske undersøgelser, men udelukkende af specifikke grupper af (især unge) sprogbrugere med bopæl i Århus, fx Mette Vedsgaard Christensens artikel "Etnolekt i Århus Vest – morfologiske, syntaktiske og pragmatiske træk" (*Møde om Udforskningen af Dansk Sprog* 9 (2002) s. 141 ff.). Eller også har man undersøgt sprogholdninger frem for egentlig sprogbrug, fx Marie Maegaards artikel "Language Attitudes, Norm and Gender" (*Journal of Linguistics* vol. 37 (2005) s. 55 ff.).

Et vigtigt bidrag til beskrivelsen af århusiansk ud over de nævnte, er en ældre kilde, nemlig Anker Jensens undersøgelse fra omkring 1890'erne af sproget i Åby (knap 4 km vest for Århus C, i dag forstad). Noget af dette arbejde er publiceret, mens andet foreligger som håndskrevne notater. Det man meget kort kan sige om Anker Jensens arbejder er at de var MEGET foran deres tid; set med nutidens sprogvidenskabelige briller må han betegnes som Danmarks første variations-sociolingvist (se nedenfor). Hvad var det så han skrev? Hvorfor skulle det være noget særligt? Og var åbysproget egentligt det samme som århusiansk?

Variations-sociolingvisten Anker Jensen

Til trods for at Anker Jensen har skrevet en del bøger og artikler om sproglige forhold, optræder hans navn hverken i *Dansk Bibliografisk Leksikon* eller andre oplagte opslagsværker. Enkelte biografiske oplysninger fandt vi dog i Peter Skautrup's forfatterregister og i Århus Leksikon², bl.a. at Anker Jørgen Jensen blev født 1878 i Vitved (ved Skanderborg), men fra sit 4. til sit 18. leveår boede i Åby (jf. *Dania* V s. 213). Han blev student fra Århus Katedralskole 1896 og cand.mag. i fransk, dansk og latin i 1903; fra 1910 underviste han på Ålborg Katedralskole (som timelærer og adjunkt), fra 1920 på Haderslev Katedralskole (som lektor); han døde i 1937.

Anker Jensens sproglige forfatterskab består af bl.a. bøgerne *Indfødt og fremmed i modersmålet* (1902) og *Studier over H.C. Andersens sprog* (1929), samt de her relevante to trykte artikler, nemlig "Sproglige forhold i Åby sogn, Århus Amt" fra 1898 (*Dania*

² <http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks>

V) (han var da blot 20 år gammel!) og “Køn og tal i Åbymålet ved Århus” fra 1929 (*Danske folkemål* III), desuden en række efterladte dialektoptegnelser, der (i kopi) indgår i centrets manuskriptsamling.³

For at starte med hans utrykte notater består de, if. Poul Andersens beskrivelse, af “6 Afdelinger med Optegnelser, Ordlistor, Artikler, Avisudklip og Afhandlinger” (Andersen 1940, s. 51). Centrets manuskriptsamling nr. 380 omfatter kun fotokopier af de 4 dele heraf:

Nr.	Indhold	Kommentar
105,1	Manuskript “Bøjning af substantiver, adjektiver og pronominer i Åby-målet ved Århus”; 131 sider (inkl. indledning på 10 sider); §§ 1-122: tekst og eksempler (i Dania-lydskrift).	2843 sedler udskrevet af Afd. for Dialektforskning; kopi i Jysk Ordbogs seddelkartotek.
105,2	Manuskript “Køn og tal i Åby-målet ved Århus”; 8 sider; mange eksempler (i Dania-lydskrift).	Trykt i <i>Danske Folkemaal</i> III (1929) s. 22-24.
105,4	Manuskript “Gramm. Cimbr.”; 36 sider (formentlig forarbejder og notater til 105,1, dog også en beskrivelse af de øvrige ordklasser og af enkelte stednavne).	Ms.’s to sprogprøver er trykt med oversættelse i <i>Dania</i> V s. 229 ff.; 3 unummerede ark er trykt i <i>Dania</i> V s. 218-221.
105,6	Notater vedr. Dania-lydskrift; 8 sider; ved hver enkelt lyd gives eksempler; inkl. oversigt over konsonanternes artikulationssted mv.	Intet udskrevet.

Tabel 1: Peter Skautrup Centrets manuskriptsamling nr. 380⁴

³ Anker Jensens originale dialektmanuskripter ligger opbevaret i København i Nordisk Forskningsenhed, Afdeling for Dialektforskning manuskriptsamling under nummer UfF. Acc.105. En meget kort beskrivelse af det ses i *Danske folkemål* XII (1940) s. 51. Det er centrets eksemplar, ms. 380, en fotokopi af (dele af) Anker Jensens originale dialektmanuskripter, jeg refererer til.

⁴ Muligvis er “Gramm. Cimbr.” inspireret af Peder Syvs berømte beskrivelse af dansk: Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog (1663).

Del 105,1 er absolut mest interessant. Det ser ud til at Anker Jensen til dette arbejde har ladet sig inspirere af P.K. Thorsens *Bidrag til Nørrejysk Lydlære* (1886) og L. Varmings *Det jyske Folkesprog grammatisk fremstillet* (1862); det er i hvert fald nogle af de få litteraturhenvisninger manuskriptet – og de to trykte artikler – er forsynede med. Materialeopstillingen minder om den hos Thorsen og Varming, der dog bruger K.J. Lyngbys lydskrift fra 1850'erne (først anvendt i *Bidrag til en sønderjysk Sproglære* fra 1858, og siden grundlag for Otto Jespersens *Dania-lydskrift* fra 1890'erne).⁵ Anker Jensen begyndte på sin dialektbeskrivelse 14. november 1898 og sluttede den året efter (jf. Uff.Acc. 105,1 s. 131).

I indledningen kommer han ind på Åbys placering tæt på købstaden Århus: “Indtil det modsatte bliver bevist, må det anses for sandsynligt, at Åby hører til de jyske sogne, hvis sprog er mest påvirket af rigsmål” (Uff.Acc. 105,1 s. 5). Herefter følger enkelte bemærkninger mht. lydskrift og udtaleforhold i Åby, og resten af manuskriptet (s. 13-131) indeholder detaljerede beskrivelser af bøjningsforhold for substantiver, adjektiver og pronomener med mange eksempler gengivet i *Dania-lydskrift*. Som egentlig indledning til og baggrund for afhandlingen henviser Anker Jensen til sin artikel i *Dania* V.

Artiklen “Køn og tal i Åby-målet ved Århus” (1929) svarer til de otte sider håndskrevne notater fra manuskriptsamlingens Uff.Acc. 105,2 (jf. skemaet ovenfor). I artiklen giver Anker Jensen eksempler på ord i Åbydialekten, der afviger fra rigsmål mht. *genus* (fx er *dæj*‘dej, *h0n’ə* honning, *snu’us* snus, *fæm’ə* femmer intetkøn) og mht. *numerus* (fx er *ko’t* kål, *sdjænut* stenolie (dvs. petroleum), *væliŋ* vælling stof-pluralis, delvis også *æjik* eddike, *fløj* fløde, *magər0n* makaroni, *sirəp* sirup). Artiklen afsluttes med en meget skarp iagttagelse: “Disse særegenheder i køn og tal er måske noget af det, folk har allervanskeligst ved at opgive, når de søger at ombytte dialekten med rigsmålet” (Jensen 1929 s. 24).

Artiklen “Sproglige forhold i Åby sogn, Århus Amt” (1898) på små 20 sider skal som nævnt betragtes som indledning til Uff.Acc.

⁵ Egentligt er J. Victor Blochs *Nogle grammaticalske Bemærkninger om den vesterjyske Dialect* fra 1837 den første af slagsen; han bruger dog ingen decideret lydskrift.

105,1, den egentlige beskrivelse af åbydialekten, endnu uudgivet⁶. Det er i Dania-artiklen, Anker Jensen beskriver Åbys geografiske og især befolkningsmæssige forhold. Det er her, vi retrospektivt kan konkludere at han nok er den første variations-sociolingvist i Danmark. For han interesserer sig netop for forholdet mellem sprogbrugeres sociale tilhørsforhold og den måde de taler på, den sproglige variant de bruger (fx dialekt, rigsmål mv.), samt de konsekvenser denne sprogbrug har for udviklingen af sproget generelt⁷. Kort sagt: Hvis samfundsforholdene ændrer sig, fx ved at flere og flere flytter til byen og færre og færre bliver boende på landet, vil sproget blive mere og mere ensartet idet folk tilpasser sig sprogligt. Når først dialekterne har nærmet sig hinanden, vil man dernæst bestandig nærme sig et mere ensartet fællesprog, et rigsmål med færre og færre geografisk betingede forskelle (jf. fx Pedersen 2002, s. 83-87).

Åby Mølle på et postkort fra 1909 (Lokalhistorisk Samling i Århus)

6 Peter Bakker, Institut for Lingvistik (AU), er pt. i gang med et projekt der forbereder oversættelser af Anker Jensens værker til engelsk; disse påtænkes trykt i *Language in Society*.

7 At brugen af "rent jydsk" i Åby ikke kun optræder hos én bestemt befolkningsgruppe, viser at dialekt forekom hos den bredere befolkning (jf. Pedersen 2002 s. 81).

Anker Jensen inddeler åbyboerne i 4 befolkningsgrupper: gårdmandsklassen, husmandsklassen, proprietærene, arbejderne + småhåndværkerne. De kunne også inddeles efter fødested, hvilket “er meget vigtigere m. h. t. sproget” (s. 214): om de er indfødte åbyboere (eller fra nærmeste omegn), eller de er tilflyttere. Efterfølgende beskriver Anker Jensen sprogforholdene i sognet som: “rent jyds, blandet, rigsmål, udensogns mål”, desuden er der tre svensktalende husmandskoner (s. 214f.). Hver sproglig variant knyttes efterfølgende til antallet af personer fra hver befolkningsgruppe, så der dannes en oversigt over hvem der taler hvad – parameteren ‘alder’ indgår ikke i skemaet, men Anker Jensen kommer regelmæssigt tilbage til det, og påpeger bl.a. at åbyboere der endnu taler “rent jyds [...] er i det hele taget de ældre, i langt ringere grad de yngre” (s. 215). Resultatet ses i følgende tabel:

	rigs- målet	blandet	jyds	uden- sogns	svensk	ialt
proprietærstanden	9	–	–	–	–	9
gårdmandsstanden	11	27	90	3	–	131
husmandsstanden	39	15	56	6	1	117
arbejdere og håndværkere	27	25	73	1	2	128
ialt . . .	86	67	219	10	3	385

Tabel 2: Befolkningsgruppe vs. sproglig variant (kopi af Jensen 1898 s. 227)

Anker Jensens sprogbeskrivelse er i modsætning til nutidens sociolinguvistiske studier (næsten befriende) fri for detaljerede metodologiske overvejelser. Hans iagttagelser af de enkelte befolkningsgruppers sprogbrug indeholder derimod – set med nutidens øjne – nogle guld-korn i form af subjektive bemærkninger. Det er gårdmandsstanden, der i særlig grad bruger “rent jyds”: “det er de mest ligefremme, ugenerte, måske også de mest selvfølede, stærke, sunde naturer, der ikke skammer sig ved at bruge deres eget mål de fleste steder, hvor de kommer” (s. 216). Bare dialekttalende i de efterfølgende perioder havde haft lidt mere af denne holdning, og rigsmålet fx via skolesystemet ikke var blevet promoveret så voldsomt, ville der nok være flere sprogbrugere i dag der talte “rent jyds”!

Åbyboere der taler et blandet sprog (svarende til den nu gængse betegnelse ‘regionalsprog’), er især de yngre gårdmænd, arbejdere og håndværkere: “de [er] intelligente og fremadstræbende, der har forandret deres sprog ikke af holdningsløshed men med eftertanke – i de fleste tilfælde da” (s. 221). Nogle (især de yngre kvinder og piger) har lært blandingssproget på højskolen, hvor undervisningen foregår på rigsmål, andre har været på real- og landbrugsskole, eller de har været inde som soldat (jf. s. 221f.). Også sproget derhjemme påvirkes af de unges sprog, så det nærmer sig mere og mere rigsmål. Blandingssproget “er (if. Anker Jensen selv) kun sjældent smukt, ofte uskønt, undertiden grimt”. For: “Sproget har ingen rigtig faste rammer” (s. 222).

Rigsmål tales af ca. en fjerdedel af åbyboerne, heriblandt de 9 proprietærer, tilflyttere der i forvejen talte rigsmål. At det er forholdsvis mange husmænd der taler rigsmål, skyldes at de “tilhører aristokratiet blandt husmændene: gartnere” (s. 223). Deres tætte forbindelse med Århus (i forbindelse med handlen med bl.a. grøntsager på torvet) har indflydelse på deres sprog der “afslibes og bliver til rigsmål” (s. 223). Rigsmålstalende blandt arbejderne og håndværkerne er tilflyttere fra Århus, der har bosat sig i Åby på grund af lav husleje, men som stadig arbejder i Århus (jf. s. 223). Er rigsmålet hos åbyboerne så helt fri for dialektale træk? Ifølge dem selv: “ja, for *di snagə fi’nd*” (= de snakker fint), dvs. når man siger *je* i stedet for *a* (= jeg), og man “ellers pynte[r] lidt på de allermest udprægede jyske former” (s. 223f). ‘Det at snakke fint’ i Anker Jensens artikel skal opfattes som ‘det man taler i Århus’, århusiansk, og ikke som man vil gøre i dag: ‘det man taler i København’, københavnsk (med visse forbehold for hvad disse sproglige varianter så indebærer, jf. s. 224). Det kan måske bedst illustreres ved de eksempler Anker Jensen bringer til at belyse forskellen mellem ældre åbyboeres dialekt og yngre åbyboeres moderne blandingssprog: Dette betyder altså at han skelner mellem dialekt (“rent jydsk”) og århusiansk, og hans beskrivelse af åbydialekten vil i forbindelse med artiklen om århusiansk (se ovenfor) kun kunne bruges som supplement til beskrivelsen af midtøstjysk dialekt/regionalsprog.

Rigsmål (ca. 1900)	Ældre åbydialekt	Moderne blandet sprog i Åby
Århus (¹ å·hu's)	o's	¹ o·r ₁ hu's
aldrig (¹ aldri)	¹ 0tə	¹ al·dri
samme (¹ samə)	səw·m	sam
plukkede (¹ plokəðə)	ptud	¹ ptugəd
age (= køre) (¹ kø·rə)	å·q	¹ kyə

Tabel 3: Ældre og yngre sprogformer i Åby sogn i 1890'erne (jf. s. 218-221)

Alle udtaleformerne i kolonnen 'Moderne blandet sprog i Åby' i tabel 3 viser at det nærmer sig rigsmål; mest markant er udskiftningen af dialektglosen 'age' med 'køre' (dog med y frem for rigsmålets ø). Eksemplerne 'samme' og 'plukkede' har dog stadig bibeholdt apokope (dvs. bortfald af sidste, tryksvage e); 'plukkede' har endda bibeholdt samme ældre vokal *u*, og har for øvrigt samme datidsendelse (-et frem for rigsmålets -ede) som i midt- og sønderjysk. Århus-eksemplet viser det jyske *o* i stedet for rigsmålets *å*, og det moderne 'aldrig' har jysk forlængelse af den stemte konsonant / i 1. sammensætningsled.

Sprogets udvikling i lokalsamfundet fremgår tydeligt af børnenes sprog. Før skolegang taler børnene forældrenes sprog; i skolen har undervisningssproget rigsmål⁸ ikke nær så stor indflydelse som kammeraternes jyske.⁹ Tjeneste- og skoleforhold bevirkede at næsten halvdelen af de 85 familier betjente sig af mellem to og fire sprog! (jf. s. 226f.). Allerede dengang var der også eksempler på en negativ vurdering af dialekt: "En snedker fra Århus, som for et par år siden kom til Åby, truede sin talrige børneflokk med prygl, hvis den hjemme tillod sig at bruge det samme „bondesprog“ som i skolen" (s. 226). Artiklens konklusion indeholder nogle skarpe iagttagelser mht. Århus'

⁸ Læreren og mølleren bliver regnet til gårdmandsstanden (jf. s. 214)

⁹ "I frikvartererne er ethvert pust af rigsmålet forsvundet; de fra Århus indvandrede arbejderbørn bliver udlete for deres fine sprog, og i en fart slår de om til folkemålet" – hvilket også gjaldt for Anker Jensen (s. 225f.)

påvirkning af sproget i Åby sogn, hvor brugen af “rent jydsk [...] jo vil blive mere og mere indskrænket for engang helt at forsvinde” (s. 227). Dette skyldes ikke mindst Århus’ fremtidige udvidelse hen imod Åby (med planer om villakvarter og udvidelse af banelegemet), der i “den næste menneskealder [vil] gøre det hidtil idylliske lille sogn til et forstadslignende kvarter”, og “[i] så fald turde denne lille undersøgelse måske have en smule betydning som et led i målestokken for, hvor hurtig[t] udviklingen er foregået” (s. 228).

Første del af citatet viste sig at være ganske rigtigt. Om Anker Jensens undersøgelse har haft nogen betydning for eftertidens studier af det danske sprogsamfunds udvikling, er svært at vurdere; umiddelbart ser det ud til at hans arbejde er gået lidt i glemmebogen¹⁰. Lokalt er han nok også glemt men: et par gader nordvest for Åby kirke ligger Anker Jensens Vej.

Kilder

- Poul Andersen (1940) “Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1933-1938” i *Danske Folkemål* 40. Udvalg for Folkemaal (udg.), s. 51.
- Anker Jensen (1898) “Sproglige forhold i Åby sogn, Århus Amt” i *Dania V*. Universitets-Jubilæets Danske Samfund (udg.), s. 213-231.
- Anker Jensen (1929) “Køn og tal i Åby-målet ved Århus” i *Danske Folkemål* III (Fødselsdagshæfte til Dr. phil. Marius Kristensen paa 60-Aars Dagen 27. April 1929). Udvalg for Folkemaal (udg.), s. 22-24.
- Inge Lise Pedersen (2002) “Hovedtrækkene i de danske dialekter” og “Sociolingvisternes dialekter” i *Dialekter – sidste ud kald*. Modersmål-Selskabets Årbog 2002, s. 39-93.

¹⁰ Jf. dog Pedersen 2002 s. 81.